

„Átmeneti” kategóriák erősödése az ifjúság vallásos önjellemzésekor

BÖGRE ZSUZSANNA¹

ABSZTRAKT

A tanulmányban a fiatalok vallásos önjellemzésének változásáról írtam. A XXI. században megváltozott a fiatalok társadalmi helyzete, s ezzel együtt világfelfogásuk is. Ezek a változások a vallásossághoz fűződő viszonyt sem hagyják érintetlenül. A vallásos önjellemzés kategóriáinak korábbi és jelenlegi jelentéseit vizsgáltam meg. Azt a kérdést fogalmaztam meg, hogy vajon mihez képest tekintik önmagukat maguk módján vallásosnak azok a fiatalok, akik ezt a kategóriát tekintik jellemzőnek önmagukra. Kiderült, hogy az átmeneti kategóriák választásának erősödése, az egyértelmű, határozott kategóriák csökkenését hozta. A fiatalok körében a „maga módján vallásosak” mögé fokozatosan felzárkózott, s a második legnépesebb kategória lett a „nem vallásosak” csoportja. Ahogyan növekedik ezen csoportok létszáma, úgy válik bizonytalanná a fogalmak jelentése. A fogalmak tartalmát a „maga módján vallásosak” esetében vizsgáltam meg részletesebben egy kvalitatív kutatás segítségével. Az elemzésből kiderült, hogy az átmeneti kategóriákat választók szívesen tekintették magukat „keresőnek.” A megkérdezettek elmondása alapján megfogalmazható, hogy céljuk az élet értelmének a megtalálása. Keresésük, kategóriákba való önbesorolásuk ennek a célnak rendelődik alá.

KULCSSZAVAK: vallásos önjellemzés, „maga módján vallásos”, „nem vallásos”, átmeneti kategóriák, „kereső” identitás, hitelesség etikája

ABSTRACT

The strengthening of “transitional” categories in the self categorization of religious young people

My study is about changes of self-qualification of the religiosity of the youth. The situation of the youth changed in the 21st century and this drew with itself changes in the ways they see the world. These changes influenced religiosity, too. I have analysed the meanings of the notions used in creating categories of religious self-qualification. I have focused on the meaning of the expression of being “religious in my own way”. What do those using this category of self-qualification exactly mean by that and what are other groups they compare themselves to then? I suspect the existence of a growing rate of transitional categories of self-qualification together with a decline of more exact categories—even though the category of those “not religious” grew

¹ Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Szociológia Intézet, egyetemi docens

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

and became second biggest behind those of being “religious in my own way”. I hypothesized that the meanings of the notions used in religious self-qualification became blurred as these categories grew in quantity. To see more clearly, I used qualitative research and analysed the meaning of these notions in more detail in the group of those who self-qualified as being “religious in my own way”. The results have shown that youth in transitional categories tend to see themselves as “seekers”. They explained that their aim is to find the meaning of life. They subordinate their quest and their self-qualification to this aim.

KEYWORDS: *religious self-description, “religious in its own way”, “none religious,” “seeker” identity, the ethics of authenticity*

Bevezetés

Az utóbbi időben öröndetesen megnőtt az ifjúságszociológiai kutatások száma és színvonala. Ez nem meglepő, mivel a szociológia és társtudományai szeretnének a fontosabb társadalmi problémákra reagálni, tükröt tartani az érintettek, a véleményformálók és a döntéshozók számára. Változó világunkban előtérbe kerültek a fiatalokat érintő kihívások és az azokra adott válaszok megértése (Somlai 2007, Murányi 2012, Dusa 2012, Csepeli 2016). Ezen belül számos tanulmány foglalkozik az ifjúsági vallásossággal, amelyek hozzájárulnak a fiatal korosztály gondolkodásmódjának jobb megértéséhez (Pusztai 2011, Rosta 2011, Hámori Rosta 2011). Ez utóbbiakhoz kíván csatlakozni ez a tanulmány, amelyben az eddigi tudásunk árnyalására teszek kísérletet.

Ha a legutóbbi Ifjúság 2000 kutatássorozat eredményeit vesszük figyelembe, akkor láthatjuk, hogy a fiatalok vallásosságában új tendenciák jelentek meg (Bauer – Szabó 2011, Székely 2013, Székely – Szabó 2017). Az adatok szerint 2016-ban a 15-29 év közötti korosztály közel fele vallásosnak, míg 45%-a nem vallásosnak, illetve ateistának vallotta magát (Székely – Szabó 2017) Ezek alapján mondhatnánk, hogy a vallás a fiatalok esetében törésvonalként működik, ha nem ismernénk az adatok részleteit. A részletek szerint ugyanis mindkét csoportban azok vannak többségben, akik „átmeneti” kategóriákkal jellemezték önmagukat. Ez annyit jelent, hogy a vallásosak csoportjából a „maga módján vallásosak” voltak többségben, s nem az „egyháziasan vallásosak.” A nem vallásosak közül is azok aránya volt magas, akik „nem vagyok vallásosnak” mondták magukat, s nem pedig azok, akik „határozottan nem vallásosnak, ateistának” tekintették magukat. (Részletekről később lesz szó). A „maga módján vallásos” és a „nem vallásos” csoportok lettek a legnépszerűbbek a fiatalok körében, aminek külön érdekessége, hogy az utóbbiak arányszáma fokozatosan kezd felzárkózni a maga módján vallásosak mögé. E folyamat bekövetkezéséről sokat írt korábban Tomka Miklós vallásszociológus, s napjainkban is többen tárgyalják ezt a kérdést (Tomka 2006, Rosta 2011, Hámori – Rosta 2011).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Jelen tanulmányban nem arra keresem a választ, hogy mi a különbség a maga módján vallásosak és a nem vallásosak között, hanem ennek éppen az ellenkezője izgat. Van-e valamilyen hasonlóság a két kategóriába tartozók gondolkodásmódja között, s ha igen, akkor az hogyan írható le?

Kérdéseim megválaszolására először számba veszem a hazai kvantitatív vallás-szociológia adatait a lakosság vallásosságáról, majd ugyanezeket az adatokat megnézem a fiatalokra kivetítve. Ezt követően felhívom a figyelmet a vallásos önjellemzés kategóriáinak jelentésváltozására, mert úgy látom, fogalmaink tartalma változóban van. S végül egy kvalitatív kutatás eredményéről számolok be, amelynek segítségével érthetőbbé válik az átmeneti kategóriák népszerűsége.

Értelmezési keret, avagy milyenek írható le az a kor, amelyben az „átmeneti” kategóriák népszerűek a fiatalok körében?

Közhelyszerű megállapítás, hogy egy gyorsan változó világban élünk, amelyben már nem állnak rendelkezésünkre átfogó világértelmezések. Korábban a vallásos narratíva töltötte be ezt a szerepet. Magyarországon is többé-kevésbé 1948-ig, a keresztény világnézet érvényesült a hétköznapi ember mindennapjaiban. A hagyományos társadalomban az egyház irányította a vallásosságot, s mind a helyi közösségek szervezésében mind az egyén életében jelentős szerepet játszott. A vallás magától érthető módon mindent átfogott. Ebben a korban az emberek életpályája a mainál jóval stabilabb társadalmi struktúrákban bontakozott ki, amelyben a kívülről irányított-ság kapott nagy szerepet.

Magyarországon a szocializmusban hirtelen és drasztikusan, Nyugat-Európában a modern kor beköszöntével fokozatosan változott meg a hagyományos felfogás. Az egyházorientált vallásosság háttérbe szorult, s az egyház üzenetét mára csak a társadalom töredéke fogadja el identitása háttereként. Nem csak Magyarországról, hanem Európa egészéről hasonló megállapításokat tehetünk.

A vallásos világnézet halványodásával a modern ember világa immanens szférák között zajlik (Taylor 2007). Arra a kérdésre, hogy „miért vagyok?”, „mi a feladatom a világban?”, a ma embere saját maga akarja megtalálni a választ a filozófus Taylor szerint. Napjainkban az ember befelé, nem pedig kifelé fordul, s felvesz egy „kereső” magatartást (Taylor 2012). A „kereső” emberek gyakran valamilyen „spirituális” választ találnak, bár nem feltétlenül ezt keresik. Vagyis a „beleszületett” vallásosság helyett a modern ember dönthet úgy, hogy vallásos lesz vagy sem. S ha az igen mellett döntött, akkor vagy elfogadja az egyház tanítását, vagy a maga módján próbál valamilyen „spirituális” világot összerakni.

Az identitás kérdései, mint amilyen a „Ki vagyok én?” kérdése, mindig foglalkoztatta az embert. A modern kor „vívmánya”, hogy egymás mellett sokféle válasz létezik. S a ma embere azt az utat fogadja el, amelyről azt gondolja, hogy számára „hite-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

les.” A hitelességhez a személyes közreműködésünkön keresztül vezet az út (Taylor 1991). Különösen érvényes mindez az ifjúságra, nekik nem kellene automatikusan a hagyományos válaszok. A szülőktől kapott minták sem, ha azokat hiteltelennek ítélik meg a gyerekek, vagy nem kellene a vallásról szóló tanítások sem, ha azokat számukra „hiteltelen” személyek közvetítik.

A legújabb szociológiai elméletek a fentiekkel egybecsengő módon beszélnek korunkról. Ma már nem az a cél, hogy „Miként is érhető el x?” hanem, hogy „Mit is akarunk elérni tulajdonképpen?” (Schulze 2000: 135, Éber 2008) Ezek a kérdések léptek a „Mi végre vagyok a világon?” töprengések helyébe. Az elméleti szociológia szerint a ma embere élménytársadalomban él, vagy más kockázattársadalomról, vagy fluid korról beszél. Mindezek az elképzelések nem zárják ki egymást. Sőt! Csak együtt képesek érzékeltetni a XXI. század jellegzetes légkörét (Schulze 2000, Éber 2008, Beck 2003, Bauman 2000).

Az élménytársadalom felfogása szerint például a mindennapok világát az élménykeresés uralja, vágyódunk a szép életre, s ennek elérését egyre inkább befelé fordulva próbáljuk elérni. Belső világunkba az érzéseinken keresztül jutunk el, valomásainkat azzal kezdjük, hogy „úgy érzem, nem érzem, megéreztem.” Ha érzéseink azt üzenik, hogy „valami nem hiteles, vagy nem tett valami boldoggá bennünket”, akkor továbbállunk, s folytatjuk a „keresést.”

S ahogyan erre Taylor figyelmeztet, ez az életérzés nem múló hóbort (Taylor 1991). A „hitelesség etikájának” lehetnek vad hajtásai, (vannak is), de tudomásul kell vennünk, életünk ebben a keretben zajlik. Inkább azt kellene tudnunk, ha egy olyan korban élünk, amelyben az önmagunkra figyelés erénnyé vált, akkor ezt az etikát hogyan állíthatjuk egy nagyobb, nemesebb cél szolgálatában?

Magyarországon társadalmi szintre a rendszerváltás utáni nemzedékben vált általánossá ez az etika, s az élménytársadalom terjedése is ekkortól vált érzékelhetővé. Ennek a kornak a nemzedékét nevezi az ifjúságszociológia Y, de még inkább Z generációnak.² A rendszerváltás utáni magyar társadalom hirtelen új jelenségekkel találkozott, mint amilyen a demokrácia, a pluralizmus, a piacgazdaság, a tolerancia, s nem utolsósorban a vallásszabadság kérdése, stb. Ezek a jelenségek a társadalom egésze számára újként merültek fel, s egyként érintette az idősebb és a fiatalabb nemzedéket. Mindkét korosztálynak egyszerre kellett az új társadalmi keretet megtanulni, s alig voltak olyanok, akik „hitelesen” közvetíteni tudták volna az új alkalmazkodási sémákat. A társadalmi élet egésze átalakulás alatt volt, s értelemszerűen az egyének fokozott módon magukra maradtak. A rendszerváltás éveiben és utána született az a generáció, akik ma a fiatalság gerincét képezik. A 15–29 éves kor közötti korcsoportra gondolhatunk, akik között már megjelent a Z generáció, s előre látható, hogy életpályájuk még az előző generációtól is nagyon el fog térni (Csepeli 2016).

² Y generáció a 80-as és 90-es években született, a Z generáció a 2000-es években.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

Kérdés, ebben a változó világban hogyan viszonyul a fiatalság a valláshoz, s ha igaz az, hogy maga akarja összerakni élete jelentését, akkor azt hogyan teszi?

Népszámlálási adatok a vallásosságról 2001–2011

A népszámlálás során a vallással kapcsolatos adatokat a felekezeti hovatartozás kérdésével szokták mérni. Ez történt 1949-ig folyamatosan, a tíz évenként esedékes népszámláláskor Magyarországon. Ez a kérdés 1950–2000 között kimaradt a hazai népszámlálás kérdőívéből, s az csak a 2001-es és a 2011-es censusba került vissza. További változás, míg 1949-ig a válaszadás kötelező érvényű volt, addig 2001-től többek között a vallással kapcsolatos kérdés önkéntessé vált.

2011-ben a vallással kapcsolatos eredmények sokkolóan hatottak az érintett felekezetek képviselőire, de még a társadalomkutatókra is. Miért? Egyrészt a statisztikai adatok jól felhasználhatók különböző gazdasági és politikai érdekek érvényesítésekor, másrészt a kapott eredmények a felekezetek identitását erősíthetik, vagy éppen gyengíthetik. Nem mindegy, hogy milyen eredmények születnek egy-egy népszámlálás után a vallási hovatartozásról. Mindezek figyelembevételével a két népszámlálás felekezeti adatai olyan drámai változást jeleztek, amely mellett nem mehetünk el szó nélkül.

1. táblázat

Felekezeti hovatartozás %-os arányban 2001. és 2011-es népszámlálási adatok alapján a lakosság egészére vonatkoztatva

Év	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Evangélikus	Izraelita	Egyházhoz nem tartozó	Nem válaszoló
2001	51.9	2.6	15.9	3	0.1	14.5	10.8
2011	37.1	1.8	11.6	2.2	0.1	16.7	27.2

Forrás: KSH (2013)

A táblázat adatai mintha önmagukért beszélnének. A változások megdöbbentették a történelmi egyházak képviselőit, mert azok minden esetben (az egy izraelita egyházat kivéve) drasztikus létszámcsökkenést mutattak. Létszámnövekedésről csak az „egyházhoz nem tartozók” csoportja esetében beszélhetünk. A társadalomkutatók számára azonban meglepetést a „nem válaszolók” arányának közel háromszorosára emelkedése jelentett. Kérdés, vajon mi történhetett 10 év leforgása alatt a magyar társadalomban a vallás vonatkozásában? (Máté-Tóth – Nagy 2013) Nyugtalanítóan hatott, hogy a felekezeti hovatartozás kérdésére miért nem adott választ összesen 2.699025 fő? (ugyanaz 1.034767 fő volt 2001-ben) A miértekre sokféle magyarázat született, mint például az emberek félreértették a kérdést, vagy azok

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

rosszul voltak megfogalmazva, vagy az egyházak nem propagálták eléggé a válaszadás szükségességét, stb. (Máté-Tóth – Nagy 2013, Rosta 2011).

Értelmezésemben a „nem válaszolt” kategória ilyen arányú növekedése nem csak az individualizálódó társadalmi gondolkodás erősödését, az intézmények iránti bizalmatlanság fokozódását, a valláshoz való viszonyulás egyre határozottabb privatizációját jelenti. Még csak nem is a szekularizáció jeleként értelmezem ezt az adatot. Fogjuk fel pozitív módon a válaszokat, s tételezzük fel, hogy a „nem válaszolt” kategória azt jelenti, hogy *nem válaszolok, mert nincs olyan válaszlehetőség számomra, amely kifejezné a valláshoz való viszonyomat, így élek a válaszmegttagadás lehetőségével. Kihagyom a választ, mert nincs olyan kategória, amellyel azonosulhattam volna.* Feltételezésem szerint a felekezeti hovatartozás napjainkban csekély mértékben fejezi ki az egyének valláshoz való bonyolult viszonyát. A „nem válaszolók” erre is gondolhattak, amikor éltek az önkéntesség lehetőségével, s nem válaszoltak.

Vallásos önjellemzés alakulása 1980–2008 között

Tomka Miklós (1949–2010) vallásszociológusnak köszönhetően több évtizedre visszamenően rendelkezünk a vallásos önjellemzés adataival. Az önjellemzés itemjeit még a hetvenes évek végén fogalmazta meg a szerző, amelyek a következők: (1.) Vallásos vagyok az egyház tanítása szerint, ami az intézményes vallásosságról ad képet. (2.) A vallásos vagyok a magam módján, ami az individuális vallásosságot méri. (3.) Ezek után következnek a nem tudom, hogy vallásos vagyok-e vagy sem, tehát a bizonytalanok, majd (4.) a nem vagyok vallásosak csoportja, s végül (5.) az ateisták (Tomka 1979, 1991: 23, 1998: 18–32, Gereben 1998: 39–45, Gereben 2003). A negyedik és az ötödik csoportot, de sokszor még a harmadik kategóriát is, az elvállaltalanodás jelzőszámának szokás tekinteni.

2. táblázat

A vallási önbesorolás kategóriái, 1980–2008, a magyar felnőtt lakosság körében (%)

Év	Vallásos az egyház tanítása szerint	Vallásos a maga módján	Nem tudja eldönteni, hogy vallásos-e	Nem vallásos	Más a meggyőződése. ateista	Nem tudja, nem válaszolt	Összes
1980	10,6	40,9	8,2	19,3	19	2	100
1988	12,3	45,8	5,2	26,6	8,7	1,4	100
1991	16	52,8	5,4	20,8	4,5	0,5	100
2000	13,5	56,9	3,3	25,7	–	0,6	100
2008	17,8	48,3	5,7	27,9	–	0,2	100

Forrás: Saját szerkesztés (Tomka 1979, 1998/b, 2010)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

A táblázat „hagyományos” magyarázata szerint a vallásosság a rendszerváltás után jelentősen megnövekedett (Tomka 1998/a, Tomka 1998/b). Ha az „egyház tanítása szerinti” és a „maga módján vallásos” csoportokat összeadjuk, (a hazai vallás-szociológiában ez a gyakorlat) akkor elmondható, hogy 1991-ben a népesség 68,8%, 2000-ben 70%-a, 2008-ban pedig 66,2%-a tekintette magát vallásosnak. Az is látható a táblázatból, hogy a vallásos lakosság döntően az individuális, tehát a maga módján vallásos csoportba sorolta önmagát. Továbbá a „nem vagyok vallásos” oszlop százalékos arányának emelkedése arra enged következtetni, hogy erősödően van az elvallástalanodás Magyarországon is.

Ha az I. és a II. táblázat eredményeit összehasonlítjuk, abból levonható egy olyan következtetés, miszerint a felekezeti hovatartozás fontossága csökkenően volt a lakosság egészében, ugyanakkor a vallásos identitáson belül az individuális vallásosság még mindig erősen tartotta magát.

Nézzük meg, milyen adatokat kapunk, időben előre haladva, ha ugyanezeket a kategóriákat a fiatalokra vetítjük.

A magyar fiatalok vallásos önjellemzése (2000–2016)

3. táblázat

Fiatalok vallásos önbesorolása, 15–29 éves kor között (2000–2016) (%)

Év	Vallásos az egyház tanítása szerint	Vallásos a maga módján	Nem tudom, hogy vallásos vagyok-e vagy sem	Nem vagyok vallásos	Nem vagyok vallásos, más a meggyőződésem	Nem válaszolok
2000	10	46	6	28	8	2
2004	10	48	4	24	13	1
2008	7	43	6	35	8	1
2012	7	31	8	40	7	7
2016	6	43	5	41	4	1

Forrás: Saját szerkesztés (Rosta 2011, Hámori – Rosta 2011, Székely 2017). A táblázatot a szerző állította össze az Ifjúság 2000 kutatássorozat adataiból készült tanulmányok és gyorsjelentések alapján.

A táblázatnak több olvasata lehetséges. Van az úgynevezett „hagyományos” verzió, ami alapján egyértelmű trend rajzolódik ki napjainkban. A vizsgált időszakban láthatóan a vallásos fiatalok vannak többségben, 2016-ban például 49%, (vallásos az egyház tanítása szerint és a vallásos a maga módján kategória összeadva). Ugyanakkor az is látható, hogy fiatalok körében csökkenően van az egyházasan vallásosak aránya, s az elkezdett alacsony szinten stabilizálódni. Továbbá a maga módján vallásosak aránya mellé fokozatosan felzárkózott, mint ahogyan azt a bevezetőben

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

már írtam, a „nem vagyok vallásos” csoport, aminek olvasata a szekularizálódás erősödése szokott lenni. Láthatóan van egy igen alacsony, ám stabilnak mondható egyházasan vallásos és egy ateista (más meggyőződésű) csoport, amelyek együttesen 2012-ben a fiatalok 14% át, 2016-ra 10% át tette ki. Ez a két csoport tekinthető határozott világnézetűnek, függetlenül attól, hogy vallásosnak, vagy ateistának tekintették-e magukat.

Érdekeség még a táblázatban, hogy 2012-ben a nem vallásosak kategóriája megelőzte az individuális vallásosak arányát, bár ez a mérés inkább tekinthető valamilyen oknál fogva „kilengésnek”, mint tendenciának, legalábbis egyelőre. 2016-ra visszaállt a rend. A táblázat szerint 2012-ben valamiért a nem válaszolók aránya is megemelkedett, ám ez a „rendellenesség” is megszűnt 2016-ra.

Az én olvasatomban a fiatalok többsége az átmeneti kategóriákba sorolta magát, amelyek részleteiről keveset tudunk. Kérdés, mit jelentett a „maga módján vallásos” kategória 2016-ban? Ugyanazt, mint a kategória megszületésekor, 1978-ban? Vagy mit takar a „nem tudom eldönteni, hogy vallásos vagyok-e vagy sem”, illetve a „nem vagyok vallásos” 2016-ban egy fiatal számára?

A kategóriákkal kapcsolatban másokban is megfogalmazódott már kritikai észrevétel. 1. Nem tudjuk részleteiben, hogy mit jelentenek az egyes kategóriák a megkérdezettek számára (András 1998). 2. Túl nagy csoportok kerültek be mindig is a „maga módján vallásos” kategóriába, így nem állíthatjuk, hogy kellőképpen differenciáló hatású lenne (Tomka 1998, Gereben 1998). 3. A legutóbbi mérések szerint a „nem vagyok vallásos” kategória is nagyon nagyra duzzadt, tehát ennek a differenciáló hatása is kérdésessé vált. Az utóbbi időben felerősödnek azok a hangok, amelyek ennek a kategóriának az újragondolását is sürgetik, mert többen úgy vélik, (velem együtt), hogy korántsem egy homogén csoportról van szó (Lipka 2016, Voas 2015, Lee 2014, Vernon 1968). 4. Mivel nominális skálával van dolgunk, s amikor azt statisztikailag akarjuk elemezni, nem tudjuk megmondani, hogy hol vannak átfedések a kategóriák között (Tomka 1998/a). 5. Vélhetően sokat változott a kategóriák jelentéstartalma az elmúlt 40 év során, de hogy milyen irányban, az nem tudjuk, meg kell vizsgálnunk.

A „maga módján vallásos kategória” jelentésváltozása

Az átmeneti kategóriák közül a „maga módján vallásos” csoport jelentéstartalmának változását tudtam megvizsgálni a survey kutatások beszámolóit felhasználva (Tomka 1979, 1998, 2010, Rosta 2011, 2013, Hegedűs 2012, Földvári 2012). Azért csak ezt a kategóriát, mert a „nem vallásos” csoportot eddig a téma kutatói az elvállastalanodás trendjeként kezelték, s alig beszéltek róla. Emiatt ezt a csoportot egyelőre homogénként kezeljük, jóllehet nyilván nem erről van szó. A fogalom finomabb értelmezéséhez további kutatásokra van szükség.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

A maga módján vallásos kategóriáról a megjelent publikációk alapján azt lehetett látni, hogy a **hetvenes évek végén, a nyolcvanas** években (s itt értelemszerűen csak Tomka Miklós tanulmányaira gondolhatunk) a vallásosság kategóriáit (vallásos az egyház tanítása szerint és a „vallásos a maga módján”) a keresztény történelmi egyházakhoz képest értelmezte a szerző. Ebben az időben a hangsúly a keresztény, a tradicionális, és az intézményesült egyházak elfogadottságán, vagy nem elfogadottságán volt. A „maga módján vallásos” csoportba az a személy került, aki távolabb tartotta magát az intézményes elvárásoktól, de vallásosságát a keresztény gyökerek szerint értelmezte.

A **kilencvenes években** a szerzők (most már Tomka Miklós tanítványainak munkáiról is szó van) arról kezdtek beszélni, hogy az egyházorientált vallásosság valami olyasmit jelent, mint amit a nyugati vallásszociológusok „elkötelezett” (committed) vagy „hitet megvalló” (confessor) magatartásnak neveznek. A „vallásos a maga módján” kategóriáját pedig kulturális kereszténységnek kezdték tekinteni. A kulturális kereszténység elnevezéssel olyan magatartást írtak le a szerzők, hogy az ide sorolható személyek az egyháztól vallásos szolgáltatásokat várnak el, komolyabb elköteleződés nélkül. Olyanokra gondolhatunk, hogy voltak emberek, akik igényelték a keresztelést, elsőáldozást, bérnálást, házasságot, temetést stb., de mindennapjaik szempontjából nem volt meghatározó a történelmi egyházak elvárásainak betartása.

A kilencvenes évek végén készült kutatások szerint tovább növekedett a magyar társadalomban a „maga módján vallásosak” aránya, miközben a fogalom tartalma folyamatosan változott. Egyrészt fennmaradt az intézményes vallásosságtól való távolodás tendenciája, a keresztény egyházakkal szembeni utilitarista szemlélettel együtt. Újabb vonásként megjelentek benne a babona, az okkultizmus, a különböző pszeudó-vallási elemek is, hiszen a nemzetközi kutatások kérdőíveiben ezekről a jelenségekről is szerepeltek kérdések. Ezzel összetettebbé vált a „maga módján vallásos” kategória, már nem csak a keresztény egyházaktól való eltávolodás volt mérhető, hanem a nem keresztény vallási elemek feltűnése is (Tomka 2003, 2006, 2007).

A fogalom összetett voltáról írt Gereben Ferenc is (Gereben 1998: 39–44, 2004: 36–41). Úgy látta, hogy a „maga módján vallásos” csoport homogén voltát meg kell bontani. Három alcsoportot talált kutatásában. 1. Egyházakhoz viszonylag közel álló vallási magatartás, de az intézményhez lazán kötődőek. 2. Szelektív, individuális hívő, aki válogat a hittételekben, de nincs nyílt konfliktusban az egyházi intézményekkel. 3. Egyházi szervezetekkel, hierarchiával szemben erősen kritikus csoport. A kilencvenes években tehát Gereben már kvalitatív kutatásában jelezte a csoport homogén voltának tarthatatlanságát. A három alcsoport jól elkülöníthető egymástól, de közös bennük, hogy az egyházhoz való viszonyulás (laza kötődés, nincs nyílt konfliktus, erős kritika) fontos szempontként jelent meg (Gereben 1998, 2003: 36–41).

Az ezredforduló után, több nemzetközi kutatási eredmény felhasználásával Tomka Gerebennel egybecsengő véleményének adott hangot. Ő is jelezte a kategória

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

korábbiakhoz képest történő jelentésváltozását. Hangsúlyozta, hogy nem csak arról van szó, hogy kultúrvallásos emberek az egyházat szolgáltató intézménynek tekintik, hanem arról is, hogy a maga módján vallásos kategóriát olyan emberek választják, akik szembefordulnak keresztény hagyományainkkal, s inkább a keleti vallások felé, vagy a pogány hitvilág felé fordulnak (Tomka 2006).

E rövid összefoglalásból látható, hogy 1980–2008 között lényeges változáson ment keresztül az ötfokú skála „maga módján vallásos” kategóriája. Az összefoglalóban annyi újítás van, hogy amikor mások következtetéseit egymás mellé tettem, (négy évtizedre visszamenőleg), akkor láthatóvá vált a jelentéstartalom folyamatos változása.

Ezek a következők:

(1.) növekedett az intézményes vallásosság kárára az individuális vallásosság, (2.) a keresztény orientációjú tartalom mellett az ezoterikus vagy keleti vallási elemek is előkerültek, (3.) a korábbi kétdimenziós kategóriából az idők során egy többdimenziós jelentéstartalmú csoport lett oly módon, hogy a többdimenziósság arányai rejtve maradtak előttünk. (4.) Megjelent lényeges vonásként az egyén válogató magatartása.

Ezen vonások alapján kijelenthető, hogy a maga módján vallásos csoport átmenetet képez az „egyház tanítása szerint vallásos” és az „ateista” csoportok között. Kérdés az, milyen szempontból tekinthető átmenetinek a maga módján vallásosság? Egy külső szempont érvényesülése jelenik meg benne, mint ahogyan azt láthattuk a Gereben-féle alcsoportok esetében, vagy valami új vonással is számolnunk kell?

Erre a kérdésre egy kisebb kvalitatív kutatással kísérlem meg a válaszadást?

Az átmeneti kategóriát választók és a „keresés” életélménye

2014-ben egy nemzetközi kutatás kapcsán kvalitatív kutatást folytattunk, amelyben megvizsgáltuk a fiatalok valláshoz fűződő viszonyát³ (Bögre 2016). Arra voltunk konkrétan kíváncsiak, hogy milyen összefüggés van a vallásos önjellemzés (a Tomka-féle skálát használva) és a „kereső” magatartás között (Taylor értelmezésében). Kik mondják magukról, hogy „keresők”? Mivel függ össze keresésük, mi a céljuk, s egyáltalán hogyan zajlik ez a folyamat?

Az ötfokú skálát kiegészítettük egy plusz, „kereső vagyok,” kategóriával, amelyek választását csak az után ajánlottuk fel, amikor már valamelyik kategóriát kiválasztotta az alany. Nem túl nagy meglepetésre, azok többsége, akik az átmeneti kategóriákba sorolták magukat, (maga módján vallásos, nem tudja eldönteni, hogy vallásos

³ Köszönet a PPKÉ szociológus hallgatóinak, akik 2014-ben a kvalitatív kutató szemináriumom tagjai voltak, s a témában interjúkat készítettek. Név szerint: Albert Máté, Borbély Anna, Ecsér Réka, Dudok Dávid, Farkas Célia, Farkas Boglárka. Mezei Mátyas, Tóth Ildikó, Vass Melinda.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

vagy sem, a nem vallásos) választották a „kereső vagyok” kijelentést is. Ezt követően a „kereső vagyok” kategóriát választókkal mélyinterjúkat készítettünk. A kutatásban az interjúalanyok köre homogénnek mondható, mert hólabda módszerrel történt a kiválasztásuk, az ismerősök ismerősei lettek megszólítva. Ez a kör a felsőoktatásban tanulókat jelentette, s amikor a fiatalok jellemzéséről lesz szó, ezt szem előtt kell tartanunk. A felsőoktatásban részt vevők hangját szóaltatom meg.

22 élettörténeti interjú készült, amelyek között 16-ban „keresőnek” is tartotta magát a megkérdezett. Ezeknek az interjúknak a témába illeszkedő részét „sűrítés-sel” foglaltam össze (Kvale 2007: 106–107). A mélyinterjúk elemzése alapján megállapítható, hogy a kereső fiatalok olyan jelenségeket fogalmaztak meg önmagukról, amelyek összecsengtek az elméleti bevezetőben leírtakkal. Másrészt gondolkodás-módjuk eddig kevésbé ismert részleteibe nyerhettünk bepillantást.

A megkérdezett fiatalok, amikor meg szeretnék tudni, hogy „miért” nevezték magukat keresőnek, a kérdésre először általános szinten válaszoltak. Nem volt kész válaszuk a kérdésre, keresték a szavakat, a kifejezéseket. Mintha nagyon mélyre temetett dolgokat kellett volna előásniuk. A válaszok spektruma igen széles volt. Egészen onnan, hogy „azt keresem, hogy mit kereshetek,” egészen odáig, hogy „Istennélményt” keresek.

„Mit” keres kérdésre érkezett válaszok két típusba sorolhatók. Sokan mondták, hogy „életük harmóniáját”, a „békességet”, a „rendet az életben”, az „igazságot”, az „őszinteséget” keresik. Egyszóval az élet egészét érintő, posztmaterialis értékeket soroltak fel. A másik választípusba tartoztak a „saját utamat,” vagy a „saját különbözőségemet” válaszok. Ez utóbbiak arra engednek következtetni, hogy a megkérdezettek a keresést, mint feladatot, egy egyszemélyes vállalkozásnak fogták fel, amelyben mintha egyedül kellene teljesíteniük. Arról nem beszéltek például, hogy azt „keresik,” hogy hová, vagy kikhez szeretnének tartozni”, vagy „hasonlítani.” Nem felelhetjük, hogy ezeket a válaszokat az átmeneti kategóriába tartozók adták, tehát olyanok, akiknek nem volt egy jól körülhatárolt elképzelésük a világról.

A fentiekből látható a keresés irányának befelé fordulása, mert a megkérdezettek személyes világukra koncentráltak. A keresésről úgy beszéltek, mint egy misszióról, amelynek célja a belső utak felfedezése. Mint egy zarándoklatról, amelyen azok vesznek részt, akik még nem tértek meg, vagy nem értek célba. Az elbeszélésekből az derült ki, hogy cél lehet az úton levés is, nem csak a megérkezés. Ha valaki számára nem érkezett válasz, akkor folytatja a keresést, vagy egy idő után újra kell próbálkoznia. Feladatként, vagy még inkább életprogramként jelent meg ez a kereső magatartás.

Arra a kérdésre, hogy honnan lehet tudni, hogy mikor ér célba az ember, akkor az „élmény”, az „érzés” és a „hitelesség” kifejezések fogalmazódtak meg. Megjelent az interjúkban, hogy addig mennek ezen az úton, amíg úgy *nem érzik*, hogy eljutottak addig a pontig, amíg meg nem találják azt, hogy ők mitől azok, akik. Többen a „harmónia”, a boldogság állapotának érzésével akartak találkozni. A másik választípus

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

a transzcendenssel való belső találkozás várása volt. Hogy mi a hiteles és mi nem, az élményként és érzésként jelent meg, amelyet az egyén belső világának békéje, harmóniája igazol vissza. Tehát nem valamilyen tudásként, vagy bizonyításra váró tételként beszéltek a hitelességről, hanem „úgy érzem, hogy az nekem nem hiteles”.

Érdekes részletek derültek ki, amikor meg szerettük volna tudni, hogy hogyan zajlik a keresés. A keresés módjának különböző fázisairól számoltak be az alanyok. Ezek a fázisok lehetnek nagyon intenzívek, de éppúgy passzívok is. Ahogyan azt az egyik alany megfogalmazta „pillanatnyilag nem aktív a keresésem. Most másra koncentrálok. Most úgy érzem, hogy harmóniában vagyok”. A keresés akkor válik intenzívvé, amikor kapaszkodóra van szükségük. Ha változik az egyén élete, s emiatt felborul egy korábbi „rend”. Nem feltétlenül krízisre, vagy traumára kell itt gondolnunk. Egyik alany például elmesélte, hogy az erasmusos tanulmányútja során azt tapasztalta, hogy mennyire gyámoltalan lett idegen környezetben, legalábbis társaihoz képest. Az interjúból az derült ki, hogy „emiatt eljutott az öngyilkosság gondolatáig.” Szülei kiutazása és lelki támogatása mentette meg a tényleges kísérellettől. Másik alanyunk a drogfüggőségtől akart megszabadulni, s akkor aktivizálódott keresése. A keresés állapotáról, mint tudatos folyamatról beszéltek, ami az egyensúly felbomlásakor indult be. Az interjúk szerint a keresés olyan élethelyzetekben erősödik fel, amikor a hétköznapiak rendje kérdőjeleződött meg valami miatt.

Kérdés volt, hogy mihez, kihez tudtak fordulni, amikor aktív keresésben voltak a fiatalok. Mint kiderült, nagyon tág az a kör, amerre elindultak a megkérdezettek értelmet, rendet, életüket megtartó keretet, Istent keresni. A tartalmi nyitottság jellemző volt. „Mindenben lehet valami”, mondta az egyik alany. Figyelték a körülöttük zajló világot, hogy döntést hozhassanak, milyen válaszok hitelesek számukra. Könyvekhez, filozófiához, számukra elfogadható személyekhez, a legkülönbözőbb vallási csoportokhoz, ezotériához, pszichológushoz fordultak a megkérdezettek.

Az eredmény spektruma is nagyon széles volt. Kezdve az „önmagamban hiszek, úgy gondolom, hogy mindenki isten” vélekedéstől elkezdve, a sporttól, a filozófián keresztül, az altruista önfeláldozáson át egészen a nagy világvallások megtalálása merült fel. Annak ellenére, hogy az átmeneti kategóriába tartozók esetében a „keresés” iránya nem a vallás, de az eredménye *lehet akár a vallás is*.

Egy „tiltott” tartalom mintha mégis lenne. Mintha minden olyasmi helyzet „veszélyt” jelentene, ahol a megkérdezett személy emberi méltósága veszélyeztetve lett volna. Kérdés, hogy miről ismerhető fel ez? Mint kiderült, igen egyszerűen. Amikor valaki, vagy valakik, meg akarták szabni, hogy mit tegyen, vagy milyen legyen a fiatal, azt a helyzetet/személyt inkább elkerülték. „Ne akarják megmondani, hogy mit kell tennem...” – kijelentések hangzottak el. Lehet ez az iskolarendszer, vagy egy-egy tanár, aki diktálni akart, azokról elutasító véleményt fogalmaztak meg.

Az intézményekkel, vallási közösséggel való kapcsolat például csak addig tartott, amíg a megkérdezett „jól” érezte ott magát. Nagyon sokan beszámoltak a gyermekkorukra emlékezve az egyházzal való jó kapcsolatukról. Itt közösségeket, baráti

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

társaságokat emlegettek, egy jó papot, hittantanárt. Pozitív élményekről beszéltek, mint például, hogy személyes figyelmet kaptak, kitüntetett bánásmódban részesültek valakik részéről. S amikor ezek a szálak meglazultak, akkor az egyházzal való kapcsolatuk is megszakadt. Ebből az olvasható ki, hogy egy intézmény hitelessége, elfogadása törékeny, s leginkább csak addig maradt fenn, amíg a megkérdezettek pozitív élményt kaptak onnan. Arról nem kaptunk beszámolókat, hogy esetleg küzdöttek volna egy-egy jó élmény, érzés stabilizálásáért. Ez azt is jelenti, hogy a hitelesség érzete is elmúlhat. A rossz érzések elkerülésének stratégiája a kapcsolatok megszakítása, s új kapcsolatok keresése volt, vagyis „a keresés” folytatása.

Tehát azokat a helyeket kerülendő zónaként emlegették az alanyok, ahol akartuk ellenére irányítani akarták életüket, döntéseiket, noha nem kértek segítséget. Nem akarták elkerülni viszont az olyan intézményeket, személyeket, ahol úgy érezték, (megint az érzésekről van szó) hogy szüleik, egyes tanáraik, vagy egy egyház közösségének tagja vagy vezetője befogadó módon viszonyult hozzájuk. Mintha a hitelesség alapja az lenne, hogy a illető a másik fél által feltétel nélkül elfogadott-e vagy sem. Akkor hiteles egy személy a megkérdezett fiatal számára, ha elfogadottnak érzi magát a másik fél által.

Mindez alapján mondható, hogy a megkérdezettek számára a „keresés” egy állapot, amit szerintük a környezetnek tudomásul kell/kellene vennie. Ilyenkor kérdeznek, megkérdőjeleznek mások számára igaznak vélt állításokat. Cél a saját meggyőződés megszerkesztése.

Összefoglalás

A tanulmányban a fiatalok vallásos önjellemzésének változásáról írtam. A változás az átmeneti kategóriák választásának erősödését, s az egyértelmű, határozott kategóriák csökkenését hozta. A fiatalok körében a „maga módján vallásosak” mögé fokozatosan felzárkózott, s a második legnépesebb kategória lett a „nem vallásosak” csoportja. Ahogyan növekszik ezen csoportok létszáma, úgy válik bizonytalanná a fogalmak értelmezése. A fogalmak jelentésváltozását a „maga módján vallásosakkal” kapcsolatban tudtam végigkövetni, amelynek használatában jelentős változásokat lehetett felfedezni. Ezt a változást a témát kutatók értelmezései alapján vizsgáltam, s úgy látom, hogy a többértelműség, a kulturális határok elmosódása, a vallásosság mellett/helyett a spiritualitás erősödése volt a jellemző. A „nem vallásos” kategória értelmezését nem lehetett elvégezni, mert azzal eddig nem foglalkozott a vallászociológia.

A tanulmány befejező részében a vallásosság önjellemzését és a „kereső vagyok” kijelentés összefüggéseit vizsgáltam. A kutatásból kiderült, hogy az átmeneti kategóriákat választók (köztük a maguk módján vallásosak is) szívesen tekintették magukat „keresőnek”. Megállapításaimat további kutatásokkal szükséges kiegészíteni,

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

néhány részlettel azonban most is gazdagabbak lettünk. A keresés az egy folyamat, s emiatt egyfajta határozott, zártabb önjellemzés szinte lehetetlen a megkérdezettek számára. Identitáskeresésükkel függ mindez össze, amelynek változékonyságával tisztában vannak, s annak formálását saját feladatuknak tekintik. A folyamatba akkor engednek beleszólást, ha azt számukra hiteles embertől kapják. Hiteles ember az, aki őket feltétel nélkül el tudja fogadni. Ezt várják a környezetüktől, s ha nem kapják meg, akkor továbbmennek.

Látható vált továbbá, hogy az átmeneti csoportok „keresői” számára az egyházhoz, mint intézményhez való viszony csak akkor jelent meg, ha az szerepet kapott az én-képükben. A „maga módján vallásos” csoportot is csak akkor érdekelte az egyházhoz való viszonyuk, ha az számára elfogadható módon járult hozzá én-képének felépítéséhez. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy az átmenetiség nem az egyházhoz való viszonyuk szempontjából fogalmazódik meg, hanem az önképük építkezése szempontjából. Tehát nem külső mércéhez (pl. az egyház és annak elvárásai) képest tekinthető ez a csoport átmenetinek, hanem a belső világuk kialakítása szempontjából.

Átgondolandó, nem kellene-e ezt a szempontot is figyelembe venni, amikor a maga módján vallásos alcsoportokat kialakítjuk.

Irodalom

- Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) (2011): *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010. Nemzeti Család és Szociálpolitikai Intézet, Budapest*
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Society. Blackwell, Malden. MA*
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba. Századvég Politikai Iskola Alapítvány, Budapest*
- Bögre Zsuzsanna (2016): *Seekers or dwellers? Social Character of Religion in Hungary.* <http://www.crvp.org/publications/Series-VIII/15-Hungary-master.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.06.21.)
- Csepeli György (2016): *A Z nemzedék lehetséges életpályái.* In: *Educatio*, 25(4): 509–515.
- Dusa Ágnes Réka – Kovács Klára – Márkus Zsuzsanna – Nyüsti Szilvia – Sörös Anett (szerk.) (2012): *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok I. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen*
- Éber Márk (2008): *Túl az élménytársadalmon? – avagy az élménytársadalom másfél évtizede.* In: *Szociológia Szemle*, 18(1): 78–105.
- Földvári Mónika (2012): *Az egyház mibenléte és társadalmi szerepe Tomka Miklós munkásságában.* In: *Földvári Mónika – Nagy Gábor Dániel (szerk.): Vallás a keresztény társadalom után.* Belverede Meridionale, Szeged: 67–81.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- Gereben Ferenc (1998): Vallomások a vallásról. In: Máté-Tóth András – Jahn Mária (szerk.): *Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára*. Acta Studiorum Religio- nis, Szeged: 32–45.
- Gereben Ferenc (2003): *Vallásosság és egyházkép – Interjúk tükrében – (Vallomások a vallásról)*. Kerkai Jenő Egyházsociológiai Intézet, Budapest
- Hámori Ádám – Rosta Gergely (2011): *Vallás és ifjúság*. In: Bauer Béla – Szabó And- rea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék, Ifjúság 2000–2010*. Nemzet és családpoliti- kai intézet, Budapest: 249–262.
- Hegedűs Rita (2012): Tomka Miklós a vallás rétegződés kapcsolatáról. In: Földvári Mónika – Nagy Gábor Dániel (szerk.): *Vallás a keresztény társadalom után*. Belve- rede Meridionale. Szeged: 81–93.
- Kvale, Steiner (2007): *Doing interviews*. Sage, Los Angeles, London, New Delhi, Sin- gapure, Washington D.C.
- Lee, Luis (2014): *Secular or nonreligious? Investigating and interpreting generic 'not religious' categories and populations*. In: *Religion*, 44(3): 466–482.
- Lipka, Michael (2016): *Why America's 'nones' left religion behind*. [http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/08/24/why-americas-nones-left-religion-be- hind/](http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/08/24/why-americas-nones-left-religion-behind/) (Utolsó letöltés: 2017.06.20.)
- Máté-Tóth András – Nagy Gábor Dániel (2013): *A 2011-es népszámlálás vallási ada- tairól*. <http://www.egyhazestarsadalom.hu/a-szemhataron-innen/egyeb-ira- sok/mate-toth-andras-nagy-gabor-daniel-a-2011-es-nepszamlalas-vallasi-ada- tairol/> (Utolsó letöltés: 2017.06.20.)
- Murányi István (szerk.) (2012): *Ifjúságszociológiai szöveggyűjtemény*. Debrecen <http://mek.oszk.hu/14500/14536/14536.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.06.20.)
- Pusztai Gabriella (2011): *Vallásosság és pedagógiai ideológiák*. In: *Educatio*, 23(1): 48–61.
- Rosta Gergely (2011): *Vallásosság a mai Magyarországon*. In: *Vigilia*, 76(11): 741– 750.
- Rosta Gergely (2013): *Hit és vallás. Magyar Ifjúság 2012*. Új Nemzedék, Budapest: 316–330.
- Schulze, Gerhard (2000): *Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hét- köznapni élet esztétizálása*. In: *Szociológia Figyelő*, 4(1–2): 135–156.
- Somlai Péter (szerk.) (2007): *Új ifjúság*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Székely Levente (szerk.) (2013): *Magyar ifjúság 2012*. Tanulmánykötet. Kutatópont, Budapest

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Fiatalok és/mint társadalmi problémák

- Székely Levente – Szabó Andrea (szerk.) (2017): Magyar ifjúságkutatás 2016. Az ifjúságkutatás első eredményei. Ezek a mai magyar fiatalok! Új Nemzedék Újra-töltve, Budapest
- Taylor, Charles (1991): *The Ethics of Authenticity*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, and London, England
- Taylor, Charles (2007): *Secular Age*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England
- Taylor, Charles (2012): *The Church Speaks to Whom?* In: Taylor, Charles José Casanova Gerorge F. McLean (eds.): *Church and People: Disjunction in a Secular Age*. The Council for Research in Values and Philosophy. Washington D.C.
- Tomka Miklós (1979): *The Beginning of Sociology of Religion in Hungary*. Vienna UKI-reports 1977, 1-2-3: 5-95.
- Tomka Miklós (1991): *Magyar katolicizmus 1991*. Országos Lelkipásztori Intézet-Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, Budapest
- Tomka Miklós (1998/a): *A vallásosság mérése*. In: Máté-Tóth András – Jahn Mária (szerk.): *Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára*. Acta Studiorum Religionis, Szeged: 18-31.
- Tomka Miklós (1998/b): *Coping with Persecution*. Religious Change in Communism and in Post-Communist Reconstruction in Central Europe. In: *International Sociology* 13(2): 229-248.
- Tomka Miklós (2006): *Vallás és társadalom Magyarországon*. LOISIR, Budapest: 252-286.
- Tomka Miklós (2007): *Egyház a társadalomban*. LOISIR, Budapest
- Tomka Miklós (2010): *Expanding Religion*. Religious revival in Post-Communist Central and Eastern Europe. De Gruyter, Berlin/New York: 218-228.
- Vernon, Glenn M. (1968): *The Religious „Nones”: A neglected Category*. In: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 7(2): 219-229.
- Voas, David (2015): *The Normalization of Non-religion: Reply to James Lewis*. In: *Journal of Contemporary Religion*, 30(3): 505-508.